

ARTYKUŁY I KOMUNIKATY

Bernardeta Iwańska-Cieślik

Zakład Bibliologii

Katedra Informacji Naukowej i Bibliologii

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: biwanska@ukw.edu.pl

Biblioteki stowarzyszeniowe we Włocławku w latach 1815–1918

Abstrakt: We Włocławku, podobnie jak w innych miejscowościach Królestwa Polskiego, powstawały organizacje, których jednym z aspektów działań było budowanie tożsamości narodowej poprzez książkę i prasę. Były to związki zawodowe, organizacje dobroczynne, organizacje społeczne, spółdzielnie i stowarzyszenia gospodarcze. W swoich siedzibach lub specjalnie przeznaczonych do tego celu lokalach tworzone księgozbiory o charakterze zamkniętym, tylko dla ich członków, bądź otwartym – społecznym. W XIX i początkach XX w. w stolicy Kujaw wschodnich działały: towarzystwa dobroczynne, towarzystwa oświatowo-wychowawcze, organizacje towarzyskie (resursy), stowarzyszenia wzajemnej pomocy, towarzystwa biblioteczne, organizacje kulturalne, ochotnicze towarzystwa pożarne, stowarzyszenia spożywcze, kasy i towarzystwa kredytowe, towarzystwa sportowo-turystyczne i inne organizacje społeczne. W ramach 94 organizacji zostały utworzone 22 biblioteki i dwie czytelnie.

Słowa kluczowe: Biblioteki. Czytelnie. Organizacje społeczne. Stowarzyszenia. Włocławek. Zabór rosyjski

Kompleksowe informacje na temat stowarzyszeń, towarzystw i innych organizacji społecznych na terenie Królestwa Polskiego w latach 1863–1914 przedstawił Wojciech Jaworski w opracowaniu *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914* (2006), wyodrębniając we Włocławku we wspomnianym okresie 29 samodzielnych organizacji i 16 ze swoimi oddziałami (Jaworski, 2016, s. 136). W niniejszym artykule poszerzono założenia poczynione w pracy W. Jaworskiego, a mianowicie zasięgiem chronologicznym objęto lata

1815–1918, zmieniono również kryterium formalne – wzięto pod uwagę biblioteki i czytelnie tworzone przez wszelkie organizacje społeczne, nawet te o charakterze związkowym, partyjnym i religijnym. W świetle podanych kryteriów i dostępnej literatury wyróżniono 94 stowarzyszenia działające we Włocławku w okresie zaborów, przy czym liczba ta może ulec zmianie w toku nadal prowadzonych badań.

W zaborze rosyjskim ogłaszano odrębne przepisy prawne dotyczące stowarzyszeń. W latach 1864–1894, po klęsce powstania styczniowego, na ludność polską zostały nałożone znaczne ograniczenia wynikające z przyłączenia Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego pod rządami cara Aleksandra III. W 1894 r., po śmierci cara, władzę przejął Mikołaj II – za jego panowania, po 1905 r. zwiększono swobodę w zakładaniu i prowadzeniu organizacji społecznych.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. ogłaszano statuty wzorcowe umożliwiające stworzenie zgodnych z przepisami władz zaborczych dokumentów określających zakres działania poszczególnych organizacji. Tego typu dokument dla ochotniczych straży pożarnych w Królestwie Polskim został zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych Rosji 12/24 grudnia 1898 r., dla kas pożyczkowo-oszczędnościowych – 13/25 kwietnia 1896 r., dla stowarzyszeń spożywców – 13/25 maja 1897 r., dla towarzystw dobroczynności – 10/22 czerwca 1897 r. (Jaworski, 2016, s. 126–128).

3 października 1905 r. car Mikołaj II wydał tzw. manifest październikowy. Na jego mocy ludność polska zyskała pewien zakres swobody w wyrażaniu swojej przynależności narodowej i używaniu języka polskiego w szkołach, ponadto zlikwidowana została cenzura prewencyjna. Z kolei 17 marca 1906 r. wydano tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, co zapoczątkowało okres liberalizacji w stosunku do działalności tego typu organizacji w Kongresówce (Jaworski, 2006, s. 10).

W świetle tego aktu: „Stowarzyszeniem [...] jest zrzeszenie kilku osób, które, nie mając na względzie osiągnięcia dla siebie zysków z prowadzenia jakiegokolwiek przedsiębiorstwa, oparły za przedmiot działalności wspólnej jakiś cel określony, a związkiem – połączenie dwóch lub kilku stowarzyszeń, chociażby za pośrednictwem osób upoważnionych” (Makowski, 1913, s. 3–4). W tabeli 1 (s. 10–14) wymieniono także związki zawodowe „zakładane dla osób pracujących w przedsiębiorstwach handlowych i przemysłowych lub dla właścicieli tych przedsiębiorstw” (Makowski, 1913, s. 4), które zostały zawarte w ustawie przemysłowej (art. 11, uwaga 5). W swojej działalności mogły one uwzględnić bibliotekę, wykłady i kursy organizowane w celu

samokształcenia. Niezależnie od profilu działalności w statutach wzorcowych, również tych po 1906 r., odnajdujemy zapis, że mogą zajmować się różnorodną aktywnością kulturalną, w tym organizować ksiąźnice i czytelnie (Makowski, 1913, s. 81).

W. Jaworski (2006, s. 5–6) wyodrębnił następujące rodzaje organizacji: towarzystwa dobroczynne; towarzystwa strzeleckie; towarzystwa naukowe; towarzystwa oświatowo-wychowawcze; stowarzyszenia kupców i przemysłowców; stowarzyszenia wzajemnej pomocy; organizacje towarzyskie (resursy); organizacje kulturalne; ochotnicze towarzystwa pożarnicze; stowarzyszenia spożywcze; kasy i towarzystwa kredytowe; towarzystwa sportowe i myśliwskie; towarzystwa rolnicze; stowarzyszenia biblioteczne; spółdzielnie pracy; stowarzyszenia zawodowe pracowników najemnych; towarzystwa przyjaciół miejscowości; inne organizacje społeczne (emigracyjne, kobiece, ochrony przyrody, propagujące pracę zawodową, społeczną i rozwój gospodarczy, zdrowotne). Z kolei Tomasz Dziki (1999, s. 11) podzielił organizacje społeczne działające we Włocławku w latach 1918–1939 na cztery grupy: związki zawodowe; organizacje dobroczynne; organizacje społeczne (wśród nich stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, sportowe oraz organizacje zrzeszające młodzież); spółdzielnie i stowarzyszenia gospodarcze.

W ramach różnego typu towarzystw, stowarzyszeń i kół otwierano biblioteki literatury pięknej, popularnonaukowej, fachowej i czytelnie. Mogły mieć one charakter otwarty, dla wszystkich zainteresowanych, lub zamknięty – tylko dla ich członków. W *Encyklopedii wiedzy o książce* napisano: „Biblioteki społeczne prowadzone przez organizacje lub instytucje społeczne mają na celu zaspakajanie potrzeb kulturalnych swoich członków” (Birkenmajer, Kocowski, Trzynadłowski, 1971, s. 252, 264). Mogły też być bibliotekami prywatnymi, przystosowanymi do udostępniania społecznego.

Najstarsze organizacje społeczne we Włocławku

Pierwszym znanym „stowarzyszeniem” we Włocławku było tzw. Bractwo Literackie, które w XVI w. skupiało ludzi umiejących czytać i pisać. Według wizytacji biskupa kujawskiego Hieronima Rozrażewskiego w 1594 r. należało do niego około 40 osób, z czego tylko 5–6 uważano za aktywne, ponieważ uczestniczyły we wspólnych nabożeństwach (Morawski, 1933/2003, s. 342). W 1623 r. przy kościele św. Jana we Włocławku powołano Bractwo św. Anny, gromadzące zamożnych włocławian w celach religijnych i charytatywnych (Morawski,

1933/2003, s. 343). W 1690 r. zaczęło funkcjonować Włocławskie Bractwo Kurkowe, które przetrwało do początków XIX w. (Jarzembowski, 1992, s. 9). Z kolei w 1820 r. uległy rozwiązaniu bractwa: piwowskie, literackie i strzeleckie (Morawski, 1933/2003, s. 345, 350–353; Borucki, 1882, s. 298).

Stowarzyszenia w okresie zaborów

Do końca XIX w. we Włocławku powstawały pojedyncze organizacje społeczne, które niekiedy miały wymiar elitarny i były skierowane do inteligencji katolickiej. W XIX w. działało przynajmniej 13 stowarzyszeń – kulturalno-oświatowe, sportowe, kasy pożyczkowe, kółka rolnicze, straż pożarna. Wzmożoną aktywność działaczy społecznych różnych narodowości odnotowano w latach 1906, 1907 i 1908, kiedy to w jednym roku powołano aż 10–14 instytucji prowadzących szeroko pojętą działalność na rzecz ludności włocławskiej. Dopiero odzyskanie niepodległości w 1918 r. przyniosło podobną aktywność w tym zakresie. Najliczniej reprezentowane były organizacje dobroczynne, inicjowane przez środowiska polskie i rosyjskie, katolików, ewangelików i żydów; na kolejnym miejscu – instytucje kulturalno-oświatowe, za pośrednictwem których podnoszono poziom wykształcenia i świadomości narodowej włocławian. Na terenie miasta działały trzy organizacje sportowe i trzy towarzystwa biblioteczne. W dalszej części artykułu zostaną zaprezentowane tylko te, przy których udało się zidentyfikować bibliotekę bądź czytelnię. W toku prowadzonych poszukiwań wyodrębniono 22 biblioteki (wiadomo przynajmniej o trzech czytelniach działających w ich obrębie) i dwie czytelnie. Omówiono je na podstawie zaproponowanego przez T. Dzikiego (1999) podziału na biblioteki przy związkach zawodowych, organizacjach dobroczynnych, kulturalno-oświatowych. Lista stowarzyszeń i towarzystw włocławskich została przedstawiona w tabeli 1.

Tabela 1. Stowarzyszenia i towarzystwa we Włocławku w XIX i na początku XX w.

Lp.	Nazwa organizacji	Data powstania*
1.	Towarzystwo Strzeleckie i Literackie	zlikwidowane w 1820 r.
2.	Stowarzyszenie Formierzy, Mularzy i Tokarzy	1844–1846
3.	Chrześcijańska resursa „Concordia”	1847
4.	Żydowska resursa „Harmonia”	1848

5.	Ochotnicze Towarzystwo Pożarne	1874/1875/1878
6.	Kasa Pożyczkowa Urzędników Zarządu Powiatowego, Powiatowego Urzędu Skarbowego i Magistratu Miasta we Włocławku	1883
7.	Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie	1885/1886
8.	Towarzystwo śpiewacze „Lutnia” / Towarzystwo b. Chórów Katedralnych „Lutnia”	1888
9.	Stowarzyszenie Spożywcze Pracowników Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, oddz. Włocławek	1888/1897
10.	Towarzystwo Wzajemnego Kredytu	1897
11.	Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe „Pierwsze” (dla chrześcijan)	1899
12.	Syndykat Rolniczy Guberni Warszawskiej / Oddział Handlowy Warszawskiego Towarzystwa Rolniczego	1900/1905
13.	Włocławskie Towarzystwo Wspierania Biednych (Towarzystwo Dobroczynności we Włocławku) / Towarzystwo Pomocy Biednym	1900
14.	Towarzystwo „Wzajemnej Pomocy” Włocławskich Rzemieślników	1901, 1905, 1906 (Ustawa)
15.	Kasa Posagowa	1902
16.	Stowarzyszenie Spożyców „Pomoc”	1904
17.	Towarzystwo Myśliwskie we Włocławku „Pierwsze”	1904
18.	Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe „Drugie” (dla Żydów)	1904
19.	Chrześcijańskie Stowarzyszenie Robotników Polskich	1905
20.	Chrześcijańskie Towarzystwo Rzemieślników i Przemysłowców Polskich	1905
21.	Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego we Włocławku	1905 lub 1906, WJ 1913
22.	Stowarzyszenie Domu Miłosierdzia Zboru Ewangelickiego	1905
23.	Towarzystwo Myśliwskie we Włocławku „Drugie”	1905
24.	Polska Macierz Szkolna. Oddział we Włocławku	1906–1907
25.	Polska Partia Socjalistyczna-Lewica	1906
26.	Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Oddział we Włocławku	1906–1907
27.	Spółdzielnia kapłanów „Cuiavia”	1906
28.	Stowarzyszenie Spożyców „Ogniwo” przy fabryce Bohma	1906
29.	Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Warszawie. Koło we Włocławku	1906–1911
30.	Towarzystwo Kursów dla Analfabetów Dorosłych w Warszawie. Oddział we Włocławku	1906–1908
31.	Towarzystwo Rolnicze we Włocławku / Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze	1906

32.	Towarzystwo Wzajemnego Kredytu dla Przemysłu i Handlu	1906
33.	Związek Młodzieży Niepodległościowej	1906
34.	Bractwo Trzeźwości	1907
35.	Kółko Myśliwskie Miłośników Myślistwa Sportowego i Rozmnażania Zwierząt Łownych we Włocławku	1907
36.	Niemieckie Towarzystwo Śpiewacze	1907
37.	Polski Związek Nauczycielstwa. Oddział we Włocławku	1907
38.	Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Metalowego w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie. Oddział we Włocławku	1907
39.	Stowarzyszenie Spożywców „Wspólna Praca”	1907
40.	Stowarzyszenie Spożywcze Robotników Fabryki F. Bohm i S-ka	1907
41.	Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Żelaznego w Warszawie. Oddział we Włocławku	1907
42.	Towarzystwo Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza	1907
43.	Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczne	1907
44.	Towarzystwo Pomocy Biednym Żydom we Włocławku	1907
45.	Towarzystwo Pomocy Odzieżowej Biednym	1907
46.	Towarzystwo Rozdawnictwa Odzieży Ubogim Mieszkańcom Miasta Włocławka / Towarzystwo Pomocy Odzieżowej we Włocławku	1907
47.	Zgromadzenie Braci Sług Maryi III Zakonu św. Franciszka	1907
48.	Polski Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Żelaznego. Oddział we Włocławku	1908
49.	Polskie Stowarzyszenie Zawodowe Drukarzy, Odlewników Czcionek Zecerskich i Pokrewnych Zawodów w Warszawie. Oddział we Włocławku	1908–1910
50.	Polskie Towarzystwo Esperanckie w Warszawie. Oddział we Włocławku	1908
51.	Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Warszawie. Oddział we Włocławku	1908
52.	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy	1908
53.	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Pracowników Rolnych w Warszawie. Oddział powiatowy we Włocławku	1908
54.	Stowarzyszenie Spożywców „Jedność”	1908
55.	Stowarzyszenie Spożywców „Samoobrona”	1908
56.	Stowarzyszenie Spożywców „Spółka Kujawska”	1908
57.	Stowarzyszenie Zawodowe Murarzy „Łączność” w Łodzi. Oddział we Włocławku	1908
58.	Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami	1908

59.	Towarzystwo Opieki nad Wychowankami Szkół Początkowych Prywatnych / Towarzystwo Opieki nad Absolwentami Prywatnych Szkół Początkowych we Włocławku (WJ)	1908
60.	Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów	1908
61.	Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie. Oddział we Włocławku „Łączność”	1908
62.	Towarzystwo Higieniczne. Oddział Kujawski	1909
63.	Towarzystwo Właścicieli Nieruchomości miasta Włocławka	1909
64.	Stowarzyszenie Kobiet Wspólnej Pracy	1910
65.	Związek Równouprawnienia Kobiet	1910
66.	Chrześcijańskie Towarzystwo Ochrony Kobiet w Warszawie. Oddział we Włocławku	1911
67.	Kółko Rolnicze we Włocławku	1911
68.	Towarzystwo Kultury Polskiej w Warszawie. Oddział we Włocławku	1912–1913
69.	Towarzystwo Samokształceniowe w Warszawie. Oddział we Włocławku	1912
70.	Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna / Kółko Biblioteki-Czytelni Publicznej (WJ)	1912
71.	Towarzystwo „Książnica Włocławska”	1913 (1911)
72.	Towarzystwo Pomocy Biednym Uczniom 7-klasowej Szkoły Handlowej we Włocławku	1913
73.	Dom Sierot i Ochronka dla Dziewcząt im. Maurycego Szenfelda	1914
74.	Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów	1914
75.	Towarzystwo Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość” w Warszawie. Oddział we Włocławku	1914
76.	Towarzystwo Opieki Szkolnej	po 1914
77.	Schronisko dla Starców Wyznania Mojżeszowego „Moszaw-Zkenim”	1915
78.	Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne	1915–1918
79.	Robotnicze Stowarzyszenie Spożywców „Praca”	1915
80.	Stowarzyszenie Kupców Żydów miasta Włocławka	1916
81.	Stowarzyszenie religijne „Wychowanie i Oświata”	1916
82.	Klasowe Związki Zawodowe Dozorców Domowych	1916
83.	Klasowe Związki Zawodowe Metalowców	1916
84.	Klasowe Związki Zawodowe Robotników Przemysłu Skórzanego	1916
85.	Koło Młodzieży Robotniczej	1916
86.	Związek Młodzieży Pracującej „Spójnia”	1917
87.	Związek Zawodowy Poligrafików	1917–1918
88.	Klasowy Związek Robotników Rolnych	1917–1918

89.	Kujawskie Stowarzyszenie Techniczne	1918
90.	Towarzystwo Polek Pracujących	przed 1918
91.	Pogotowie Wojenne Ziemi Kujawskiej / Czerwony Krzyż. Oddział we Włocławku	1918
92.	Stowarzyszenie „Strzecha Robotnicza”	1918
93.	Związek Rzemieślników Żydów	1918
94.	Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Makabi”	1918

* Data powstania poszczególnych organizacji jest niekiedy trudna do ustalenia, ponieważ odnosi się do różnych wydarzeń, takich jak: moment podjęcia inicjatywy, pierwszego spotkania czy legalizacji statutu lub ustawy. Wielokrotnie mamy do czynienia z datą przybliżoną lub nie posiadamy żadnych bliższych danych, stąd określenie „przed” lub „po”.

Źródło: (*Stowarzyszenia*, 1918; Morawski, 1933/2003; Karczewski, 1971; Nikonowicz, 1990; Dziuki, 1999; Jaworski, 2016; Dębiński, 2002).

Związki zawodowe

Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego we Włocławku zostało powołane do życia w 1906 r. (w „Kujawianinie” z 1917 r. podano datę 8 czerwca 1913 r.) (Sosnowski, 1934, s. 30; Cieśla, Kadzidłowska, 2003, s. 58; *Włocławski*, 1917, s. 271). Politycznie organizacja ta była związana z Narodową Demokracją. Cel jej działania stanowiło podnoszenie poziomu naukowego i pedagogicznego szkół, co realizowano poprzez wydawanie książek, czasopism, organizowanie kursów i zakładanie bibliotek. Wielkim sukcesem było otwarcie w 1914 r. Uniwersytetu Ludowego z siedzibą w Szkole Handlowej. Urządzano tam spotkania, podczas których omawiano zagadnienia metodyczno-pedagogiczne, prowadzono akcje odczytowe. Stowarzyszenie było także inicjatorem utworzenia w styczniu 1916 r. Biblioteki 3 Maja, finansowanej z datków włocławian, zebranych 3 maja 1915 r., oraz zasiłków Koła Macierzy Szkolnej. Księgozbiór ten był przeznaczony dla dzieci ze szkół początkowych (*Stowarzyszenia*, 1918, s. 76). Uruchomiono „sekcję pomocy w zaopatrywaniu biednej dziatwy szkolnej w książki i materiały piśmienne” oraz trzy inne sekcje: popularyzacji wiedzy, muzealną i biblioteczną. Tą ostatnią kierował Franciszek Hilczer. W tym czasie powstała też biblioteka tzw. nauczycielska, finansowana ze składek miesięcznych sekcji samokształcenia. Zbiór nauczycielski na początku liczył 1 tys. woluminów, a Biblioteka 3 Maja przeszło 2 tys. woluminów, z których korzystało 400 dzieci (w latach trzydziestych XX w. w jej zbiorach znajdowało się 4 tys. dzieł, 7 tys. tomów). Użytkownikami Biblioteki 3 Maja byli głównie młodzi czytelnicy ze szkół powszechnych (Morawski, 1933/2003, s. 361; *Włocławski*, 1917, s. 273).

W 1914 r. do Stowarzyszenia należało 43 członków, cztery lata później już 188. Do 1918 r. funkcję prezesa pełnił Ludwik Wencel, a następnie dr Adolf Reybekiel, wiceprezesem i skarbnikiem był Dezydery Szymkiewicz, sekretarzem Stefan Brodzikowski (*Stowarzyszenia*, 1918, s. 77).

We Włocławku działało także koło posiadające 50 oddziałów **Związku Równouprawnienia Kobiet**; w jego ramach założono jedną bibliotekę, zaopatrywaną przez Towarzystwo Kultury Polskiej (Bemówna, 1934, s. 194). Organizacja ta była krytykowana przez władze kościelne, wspierały ją natomiast „Gazeta Kujawska”, „Zaranie” i „Kultura Polska” (Mazurska, Wyszomirska, 1968, s. 28–29).

Jedną z form działalności partii było gromadzenie księgozbiorów z literaturą propagandową. Biblioteki partyjne **Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy** istniały w Pruszkowie, Włocławku, Płocku, Jeziornie, Radomiu (Krajewska, 1979, s. 116). Na łamach „Czerwonego Sztandaru” drukowano doniesienia z prowincji, w tym także informacje na temat bibliotek i wydatków na książki. W 1916 r. **Polska Partia Socjalistyczna-Lewica** zorganizowała we Włocławku Klub Robotniczy, a następnie przy ulicy Jana Kilińskiego Klub im. Tadeusza Rechniewskiego. Było to miejsce działań kulturalno-oświatowych, m.in. utworzono tam bibliotekę i czytelną robotniczą, z których mogli korzystać robotnicy, członkowie klasowych związków robotniczych i kółek oświatowych. W księżnicy zgromadzono przeszło 2 tys. tomów. W celu poszerzenia oddziaływania partii w 1915 r. powołano **Koło Młodzieży Robotniczej** (Perlikowski, Kozłowski, Kapłan, 1965, s. 16, 127).

Organizacje dobroczynne

Chrześcijańskie Towarzystwo Rzemieślników i Przemysłowców Polskich pod wezwaniem św. Józefa (K.M., 1909, s. 27–29) zostało powołane przez włocławskich rzemieślników: Wincentego Bojańczyka, Antoniego Piaseckiego, Wacława Wenera, Aleksandra Micińskiego oraz znanych tylko z nazwiska: Zielińskiego, Lindego i Strzębkowskiego. W tym gronie wymieniano również szewca Franciszka Wujcińskiego, rzemieślnika Stefana Burskiego i przemysłowca leśnego Antoniego Biegalskiego (Strzeszewski, Bender, Turowski, 1981, s. 224). Prezesem od 1910 r. był Antoni Mirewicz, a od 1914 r. Józef Mokrzycki. Członkowie tej organizacji mieli bronić interesów rzemieślników i drobnych przemysłowców, a także przyczynić się do rozwoju pracy kulturalno-oświatowej. Początkowo Towarzystwo funkcjonowało niele-

galnie przy wsparciu ks. Józefa Mańkiewicza; konspiracyjnie spotykano się w mieszkaniach działaczy. W 1904 r. wynajęto lokal przy ulicy Gęskiej 13 (Rulka, 2006, s. 97), po destylarni Kwiatkowskiego (obecnie ulica POW). Później wybudowano przy nim salę do zebrań, gdzie występował amatorski zespół teatralny.

Pierwsze walne zebranie odbyło się 19 marca 1905 r. przy ulicy Tumskiej, w siedzibie Włocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego. Statut został przyjęty 12 listopada 1905 r. W ramach organizacji działała sekcja dramatyczna i gimnastyczna, powołano również Kasę Wzajemnej Pomocy Rzemieślnikom.

W czasie I wojny światowej władze Towarzystwa sprzedały lokal Włocławskiemu Towarzystwu Wspierania Biednych. Siedzibą Chrześcijańskiego Towarzystwa Rzemieślników i Przemysłowców Polskich stał się wówczas dwupokojowy lokal po destylarni. W 1918 r. organizacja, prowadząca odtąd działalność w lokalu przy Starym Rynku 13, zrzeszała 110 członków, prezesem był Tadeusz Gutowski, wiceprezesem Piotr Mańkowski, gospodarzem Ignacy Postolski (*Stowarzyszenia*, 1918, s. 77).

Za główny cel postawiono sobie podnoszenie wiedzy ogólnej i zawodowej. Środkiem do jego realizacji było utworzenie biblioteki z literaturą specjalistyczną, prowadzenie wykładów, odczytów i pogadanek. Do opieki nad zbiorami zostali wyznaczeni bibliotekarz i jego zastępca. Prezes miał za zadanie rewidować księgozbiór dwa razy na kwartał, po uprzednim powiadomieniu bibliotekarza. Członkowie mogli wypożyczać książki na cztery tygodnie, za przekroczenie terminu wyznaczono karę w wysokości 5 kopiejek. Jeśli książka została zgubiona, należało zwrócić jej wartość bibliotekarzowi (*Ustawa*, 1905, s. 10–11). W 1918 r. funkcję bibliotekarza pełnił Józef Mokrzycki. Z kolei z materiałów źródłowych przytoczonych przez Ryszarda Sobczaka i Bogdana Ziółkowskiego (2007, s. 135) wiadomo, że jeszcze w 1925 r. towarzystwo prowadziło bibliotekę i czytelną czasopism ogólnych i fachowych.

Chrześcijańskie Stowarzyszenie Robotników Polskich pod wezwaniem św. Stanisława zostało założone przez ks. J. Mańkiewicza w 1903 r., a zalegalizowane 8 grudnia 1905 r. Jego pierwszymi członkami byli robotnicy i robotnice, należący do 150 kółek różańcowych (2250 osób). Pierwszym prezesem był ks. Maksymilian Weber. Składki, które mogły wynosić nawet tysiąc rubli, były przeznaczone na utrzymanie biblioteki i szkoły (Morawski, 1933/2003, s. 362; *Jednodniówka*, 1933, s. 5; Rulka, 2006, s. 97). Biblioteka mieściła się w domku, który przekazał na ten cel bp Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (później otwarto tam ochronkę dla dzieci im. H. Sienkiewicza).

Prawdopodobnie była to Biblioteka Katolicka im. H. Sienkiewicza (Brodzikowski, 1930, s. 11). Na początku kierowała nią Oktawia Domańska (*Jednodniówka*, 1933, s. 5–6). W 1928 r. placówka ta posiadała prawie 2 tys. woluminów i korzystało z niej ponad trzystu czytelników (Brodzikowski, 1930, s. 11).

Włocławski Oddział Czerwonego Krzyża, początkowo nazywany Pogotowiem Wojennym Ziemi Kujawskiej, powstał w 1918 r. Już w grudniu tego roku utworzono przy nim bibliotekę żołnierską i zainicjowano kursy oświatowe w koszarach przy ulicy Toruńskiej. W ramach oddziału działała sekcja kulturalno-oświatowa organizująca odczyty, wieczorki artystyczne, a także kursy z języka polskiego i arytmetyki, które prowadziła dyrektorka Gimnazjum Żeńskiego Zofia Degen-Ślósarska (Jaczkowska, 1979, s. 19; Z.M., 1928, s. 19).

Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów (Gruszczyńska, 1999) powstało w 1908 r. z inicjatywy dr. Ignacego Fajansa (Rejmanowski, 2001, s. 44–45). Poza nim w skład grupy założycielskiej wchodził: Wolf Złotogórski, Maks Wasserzug, Adolf Majzner, Leib Stern, Henryk Golde, Bernard Gombiński i Józef Lewiński. Organizacja ta miała swoją siedzibę przy ulicy Stodólnej 70, a od 1914 r. przy Królewieckiej 5, gdzie mieścił się Żydowski Dom Sierot (Rejmanowski, 1999, s. 616). W statucie określono cel działalności, którym było przede wszystkim polepszenie warunków materialnych biednych Żydów we Włocławku. Cel ten realizowano poprzez zakładanie ochronek, przytułków, domów pracy, schronisk, zakładów naukowych i rzemieślniczych, domów noclegowych, sierocińców, szpitali, ambulatoriów oraz bezpłatnych czytelni. Fundusze, poza składkami, pozyskiwano m.in. z organizowanych przedstawień amatorskich, odczytów, wykładów, balów, koncertów i zabaw (Olejniczak, 2006, s. 132).

Organizacje społeczne (stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, biblioteczne, sportowe oraz organizacje zrzeszające młodzież)

Stowarzyszenia kulturalno-oświatowe

W 1847 r. została utworzona chrześcijańska resursa „**Concordia**”. Władze zatwierdziły jej statut dopiero trzy lata później – wydrukowano go w pierwszej drukarni włocławskiej Teodora Buchholtza (Arentowicz, 1928, s. 55–58; Morawski 1933/2003, s. 354). W „Concordii” kwitło życie towarzyskie i kulturalne katolickiej inteligencji Włocławka. Stowarzyszenie posiadało również swoją bibliotekę (Frątczak, 1999, s. 579),

składającą się z tysiąca książek w języku polskim, sześciuset – w języku niemieckim, dwustu – w języku francuskim (Morawski, 1933/2003, s. 360). Resursa ta mieściła się w domu Kolbego przy ulicy Cyganka, naprzeciwko Teatru Nowości, następnie w domu Vaedtkego przy ulicy Nowej 25 (obecnie 3 Maja) (Arentowicz, 1928, s. 55–56). Rok po resursie chrześcijańskiej została otwarta żydowska resursa „**Harmonia**”. W monografii M. Morawskiego zanotowano, że na księgozbiór jej biblioteki składało się 800 tomów (Morawski, 1933/2003, s. 354; Krzewski, 1926, s. 117). Krystyna Korzon (1985, s. 144) wymienia jeszcze wrocławską resursę mieszczańską, funkcjonującą w latach 1840–1848, przy której również istniała biblioteka¹.

Towarzystwo śpiewacze „Lutnia”. W skład chóru przy katedrze, założonego w 1886 r. przez ks. Leona Moczyńskiego, wchodził alumn seminarium duchownego. Dwa lata później ks. L. Moczyński powołał chóry chłopięcy i męski. Ten ostatni tworzyli mężczyźni pochodzący ze środowisk inteligenckich, rzemieślniczych i robotniczych Włocławka. Przyjął on nazwę „Lutnia” (w statucie z 1924 r. figuruje nazwa: Towarzystwo b. Chórów Katedralnych „Lutnia” we Włocławku) i wykonywał utwory znamienitych kompozytorów. Ich dzieła były gromadzone w bibliotece muzyczno-kościelnej prowadzonej z pedantyczną dbałością przez założyciela chóru. Na księgozbiór dostawał on fundusze od kapituły, wielokrotnie przeznaczał również swoje środki (Stańczak, 1928, s. 11; Stańczak, 1938, s. 10; Nowak, 2011, s. 106). Po śmierci ks. L. Moczyńskiego księgozbiór biblioteki nadal się powiększał – w 1938 r. liczył tysiąc woluminów. Zbiorami opiekował się bibliotekarz, który wchodził w skład zarządu towarzystwa. Niestety, prawo do korzystania z biblioteki mieli tylko członkowie chóru (*Statut*, 1924, s. 5, 8).

Polska Macierz Szkolna od 1906 r. – jako jedno z 22 kół istniejących na terenie Okręgu Kujawskiego – prowadziła we Włocławku szeroko zakrojoną działalność kulturalno-oświatową (Morawski, 1933/2003, s. 358; W.R., 1926, s. 3–4). Wymienić tu należy m.in. założenie szkół elementarnych w Rakutówku i Bularce, prowadzenie kursów dla dorosłych analfabetów, otwieranie bibliotek oraz organizowanie publicznych odczytów. We Włocławku organizacją kierowali: Michał Bobiński, Ludwik Bauer, Antoni Olszakowski i inni. Co ważne, dla kolejarzy zorganizowano Towarzystwo Oświatowe „Jedność”, prowadzone przez Szymona Rajcę. Pomimo statutu zgodnego z przepisami działania Ma-

¹ Możliwe, że autorka wspomina wcześniejszą resursę, która powstała 15 lutego 1841 r. i posiadała bibliotekę. Zob. Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku, sygn. 652. Założenie Resursy we Włocławku 1846–1953.

cierzy wielokrotnie odbiegały od oficjalnej wersji prezentowanej w protokołach i wykraczały poza nią (W.R., 1926, s. 3–4). W 1907 r. zaborca rosyjski zakazał działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. Została reaktywowana dopiero w 1914 r.

Towarzystwo Opieki nad Wychowankami Szkół Początkowych Prywatnych powstało w 1908 r., po wydaniu przez władze carskie ukazu zakazującego działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. Szczególnie zaangażowany w jego prace był M. Bobiński. Organizacja ta wraz z Towarzystwem Kursów dla Analfabetów Dorosłych rokrocznie kształciła 300 osób (Pawlak, 1999, s. 601). Zamknięto ją w 1914 r., kiedy Polska Macierz Szkolna wznowiła działalność – cztery lata później z jej inicjatywy utworzony został Uniwersytet Ludowy, w gmachu Gimnazjum Realnego uruchomiono ponadto ogólnodostępną czytelnię czasopism (Jaczkowska, 1979, s. 15; Dębiński, 2016, s. 292).

Po odzyskaniu niepodległości aktywność na polu stowarzyszeń przejawiało również środowisko żydowskie. W 1918 r. zostało powołane **Stowarzyszenie „Strzecha Robotnicza”**. Jego członkowie utworzyli bibliotekę składającą się z książek polskich i żydowskich (Dziki, 1999).

Włocławskie towarzystwa sportowe

Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie założył działacz niepodległościowy Bolesław Domaszewicz. W pierwszych zebraniach, które odbyły się 19 i 26 sierpnia 1885 r., uczestniczyły 32 osoby z różnych grup zawodowych: urzędnicy, adwokaci, szewc, fryzjer, fotograf, właściciel tartaku, lekarz, aptekarz, ślusarz. Statut organizacji został zatwierdzony przez władze carskie 17 września 1886 r. Był on liberalny, czyli pozwalał na prowadzenie całej dokumentacji w języku polskim, i nie zawierał zapisu o uczestnictwie przedstawiciela władzy w zarządzie (J.B., 1928a, s. 11–15; Marciniak, 2006). Pierwszym prezesem Towarzystwa był Walerian Ehrenkreutz. W 1890 r. liczba członków wynosiła 85 osób, a w 1893 r. – 65. Celem organizacji było wzniesienie uczuć patriotycznych, m.in. poprzez funkcjonowanie czytelnii książek polskich i założenie chóru męskiego „Echo wioślarskie” pod kierownictwem Zygmunta Domańskiego (Jarzembowski, 1999, s. 621).

Od 1 stycznia 1887 r. Towarzystwo działało przy ulicy Bulwarowej, w latach dziewięćdziesiątych XIX w. przy ulicy Łęgskiej, w domu Buchholtza (obecnie Łęgska 77), a zimą 1904 r. nową siedzibą stał się dom Brauna przy ulicy Tumskiej. W grudniu tego roku przedstawiciele zrzeszenia wręczyli Henrykowi Sienkiewiczowi dyplom honorowego członka. W celu uczczenia pięćdziesięciolecia śmierci Adama Mickie-

wicza, w 1904 r. zaplanowano też wieczór mickiewiczowski, na którym odczyt wygłosił A. Trzciniński.

W artykule na temat początków Włocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego napisano: „Pierwsza biblioteka polska została założona w Towarzystwie Wioślarskiem, pierwszy chór został założony i trwał przy Towarzystwie Wioślarskiem, pierwsze przedstawienia teatralne amatorskie i wszystkie odczyty odbywały się przy współdziałaniu i na terenie Towarzystwa Wioślarskiego. W jego siedzibie były organizowane pierwsze zespoły muzyczne w Włocławku” (J.B., 1928b, s. 5). Jednak w sprawozdaniu jubileuszowym, jakie ukazało się w 1911 r. z okazji dwudziestopięciolecia istnienia Towarzystwa, zabrakło informacji o działalności kulturalnej (*Sprawozdanie*, 1912).

Towarzystwo Ginnastyczne „Sokół” działało we Włocławku od 1906 r. Jego członkowie już w 1908 r. utworzyli bibliotekę turystyczną z księgozbiorem pochodzącym w większości z darów; dwa lata później składała się na nią 198 tomów. Zakupy nowych pozycji stanowiły tylko niewielką część, gdyż od początku borykano się z dużymi problemami finansowymi. Towarzystwo utrzymywało się ze składek członkowskich, a braki w funduszach pokrywali często jego członkowie, przede wszystkim prezes Antoni Byszewski (Pawluczuk, 2003, s. 76). Siedziba organizacji mieściła się przy ulicy Gęsiej 13. W 1918 r. liczba członków wynosiła 326. Prezesem był Przemysław Kowalewski, wiceprezesem Juliusz Kosiński, gospodarzem Edward Gaworski, zaś na stanowisko bibliotekarza został wybrany Kazimierz Goliński (*Stowarzyszenia*, 1918, 77).

Towarzystwa turystyczne

Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku (Ziółkowski, 2005; Sutkowska, 2008) został założony w 1908 r. przez: Cypriana Apanowicza, Gustawa Moczarskiego, Przemysława Kowalewskiego, Antoniego Olszakowskiego i S. Rajcę. Pierwszymi prezesami byli: A. Olszakowski i A. Byszewski. Swoje zadania statutowe członkowie organizacji realizowali poprzez wycieczki, odczyty, prelekcje. W 1908 r. została uruchomiona biblioteka, a w 1909 r. muzeum. Już na samym początku działalności Towarzystwo skupiało ponad 200 członków (Jaworski, 2016, s. 135).

W pierwszych latach gromadzenia księgozbioru składał się on tylko z 70 woluminów. Wraz z upływem czasu rozbudowywano bibliotekę, aby stworzyć specjalistyczny zasób. Księga inwentarzowa pod numerami od 1 do 184 (Morawski, 1933/2003, s. 359) zawiera zbiory po Polskiej

Macierzy Szkolnej, a pod numerami od 185 do 887 – książki Towarzystwa Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza we Włocławku w postaci depozytu oraz pochodzące głównie z darowizny podróżnika Aleksandra Korotkiewicza. Darczyńcą był również profesor seminarium włocławskiego, ks. Stanisław Chodyński. Część tytułów zakupiono, co zostało odnotowane w 1909 i 1910 r.

W latach 1910–1913 pierwszą znaną opiekunką księgozbioru była Stanisława Grabowiecka. W 1912 r. została powołana komisja do spraw katalogowania i uporządkowania zbiorów. W jej skład weszli: S. Grabowiecka, Wiktor Ambroziewicz i M. Bobiński. Ze sprawozdania autorstwa W. Ambroziewicza wiadomo, że zgromadzono wiele niepotrzebnych książek, które należało usunąć, gdyż celem było stworzenie biblioteki specjalistycznej. W 1917 r. uporządkowaniem i skatalogowaniem księgozbioru zajmowała się Zofia Biernacka; w 1919 r. w protokole zebrania zarządu na stanowisku bibliotekarza została wymieniona Felicja Zuchmantowiczowa (Sutkowska, 2008, s. 53–55). W tym roku szczególnie nacisk położono na to, by umożliwić korzystanie ze zbiorów członkom Towarzystwa.

Książki i eksponaty pochodziły z podróży A. Korotkiewicza na wschód Europy i do Afryki oraz do Szwajcarii, Szwecji i Finlandii (Morawski, 1933/2003, s. 359). Na zbiory składały się prace krajoznawcze, ludoznawcze, ze szczególnym naciskiem na opracowania, wycinki prasowe związane z Włocławkiem i regionem kujawsko-dobrzyńskim. Dary były selekcjonowane pod względem określonej tematyki księgozbioru. W 1938 r. liczył on 480 pozycji (poza tym spory zbiór przewodników i map) (Ziółkowski, 2005, s. 145–146). Podobnie jak w przypadku wcześniejszych bibliotek również ta nie udostępniała książek osobom spoza Towarzystwa.

Towarzystwa biblioteczne

Towarzystwo Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza we Włocławku powstało w 1906 r. Statut został zatwierdzony 2/15 maja 1907 r. Twórcami tej organizacji, promującej oświatę poprzez książkę naukową i beletrystyczną, byli: Jadwiga Langiewiczowa, Helena Bojańczyk, Jerzy Bojańczyk (Zasada, 2005, s. 21–22), Ewelina Beczkowicz, Kazimierz Beczkowicz, Adela Kochanowicz, Józef Kochanowicz, Zofia Kowalewska, Bohdan Kowalewski (Kubik, Woźniak, 2008, s. 71–72), Bolesław Bystydzieński, Adolf Lipczewski, Bronisław Kocent, dr Wacław Kraszewski. Założycielom przyświecała cenna myśl: „Instytucja ta służyła wyłącznie potrzebom naukowo-kulturalnym, z pominięciem

celów politycznych i partyjnych” (Brodzikowski, 1930, s. 10). W 1907 r. sześćoosobowy zarząd Towarzystwa Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza był zobligowany do urządzenia biblioteki i czytelni, mianowania bibliotekarzy, układania budżetu, sporządzania miesięcznych statystyk czytelnictwa, gromadzenia książek i organizacji odczytów. Czytelnicy musieli opłacać abonament (Borowiecka, 2007, s. 199–203). Rdzeń biblioteki stanowił dar założycieli (1300 woluminów) i książki pochodzące z Biblioteki Kolejowej w Pruszkowie (1200 woluminów). Książnicę wsparł również Michał Arct z Warszawy, ofiarowując 500 książek naukowych. W 1907 r. kwotę 600 rubli na potrzeby biblioteki wyasygnował baron Leopold Kronenberg (Kubiak, 2011, s. 61), a senatorowa Fajfertowa przez 10 lat przekazywała 120 rubli rocznie (Brodzikowski, 1930, s. 10). W latach 1918–1929 księgozbiór powiększył się o 2141 tomów, które zakupiono ze składek członków założycieli i opłat abonamentowych. W latach trzydziestych XX w. liczył już 9 tys. dzieł, 10 tys. tomów. Towarzystwo prowadziło również odczyty na terenie Włocławka, m.in. w Szkole Handlowej. W 1918 r. siedziba książnicy mieściła się przy ulicy Nowej 6 (obecnie 3 Maja) (*Stowarzyszenia*, 1918, s. 76). Organizacja istniała do 1939 r., a po wojnie pozostałości jej księgozbioru zostały włączone do zbiorów nowo organizowanej Miejskiej Biblioteki Publicznej we Włocławku.

Towarzystwo „Książnica Włocławska” powstało w 1911 r. z inicjatywy: Aleksandra Górskiego, Marii Apanowicz, Marii Górskiej, Marii Kossobudzkiej, Klotyldy Łaszkiwicz, Jana Moczarskiego i Henryka Wińczy. Prezesem organizacji do 1914 r. był Rafał Furmański (Jaworski, 2006, s. 366). Pomimo istnienia innych bibliotek we Włocławku założyciele Towarzystwa „Książnicy Włocławskiej” widzieli potrzebę utworzenia placówki kulturalnej, której rolą byłoby budowanie uczuć narodowych i poznawanie historii ojczyzny. Dzięki zbiorce funduszy udało się nabyć księgozbiór p. Nowackiej. Możliwe, że była ona właścicielką zakładu introligatorskiego sygnowanego „Introligatornia Nowackiej we Włocławku” (Rulka, 2013, s. 265). Na początku działalności biblioteka liczyła 4 tys. woluminów, w 1928 r. ta liczba wzrosła do 4876 (Brodzikowski, 1930, s. 11), a latach trzydziestych XX w. – do 5 tys. dzieł, 6 tys. tomów (Morawski, 1933/2003, s. 361). W 1918 r. siedziba Towarzystwa mieściła się przy ulicy Brzeskiej 21 (*Stowarzyszenia*, 1918, s. 76).

Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna została założona w 1912 r. przez: Dawida Erslera, Izaaka Goldmana, Szulima Żychlińskiego, Majera Ernsteina, Mojżesza Wajcmana, Jakóba Piwko, Mendla Baumana, Hersza Kino, Szlamę Małowańczyka i Chaskiela Breitsteina

(Brodzikowski, 1930, s. 11; Dziki, 1999, s. 32). Początkowo księżnicę tworzyło 1200 woluminów, a liczba czytelników wynosiła 295 (Dziki, 1999, s. 37; Krzewski, 1926, s. 113). W 1925 r. ich grono powiększyło się do 645 osób – wśród nich byli przedstawiciele pracującej inteligencji, przemysłowcy, kupcy, rzemieślnicy, robotnicy i młodzież szkolna. Według Michała Morawskiego w latach trzydziestych Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna zgromadziła 9 tys. dzieł (11 tys. tomów), z kolei S. Brodzikowski podaje, że w 1930 r. miała w swych zasobach 13 880 tomów o treści beletrystycznej w językach: polskim, hebrajskim, żydowskim, francuskim, niemieckim, rosyjskim i angielskim.

Organizacje młodzieżowe

Związek Młodzieży Niepodległościowej (Targowski, 1938) został założony we Włocławku w 1906 r., jednak brak informacji na temat gromadzonego przez organizację księgozbioru. W 1917 r. powołano **Związek Młodzieży Pracującej „Spójnia”**, a jego inicjatorem był ks. Władysław Marcinkowski, który podjął się też utworzenia biblioteki. Nadrzędnym celem „Spójni” była popularyzacja działań kulturalno-oświatowych oraz wartości katolickich i narodowych wśród młodzieży pracującej (Morawski, 1933/2003, s. 363; Dębiński, 2002, s. 301; 1903–1933, 1933). W maju 1919 r. członkowie zrzeszenia zorganizowali zabawę z loterią fantową, z której dochód miał być przeznaczony na rzecz biblioteki (Wajer, 1997, s. 201).

W 1914 r. z inicjatywy kleryków Franciszka Rawickiego i Jana Ostrowskiego powołano przy włocławskim seminarium **koło (bractwo) alumnów abstynentów**. W pierwszym roku działalności należało do niego 38 osób. Klerycy utworzyli bibliotekę składającą się z 158 książek propagujących zagadnienia trzeźwości oraz czytelnię czasopism z prenumeratą czasopism „Świt” i „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”. Po ukończeniu nauki w seminarium zakładano podobne koła w parafiach (Baranowski, 1930, s. 68–69; Krasińska, 2004, s. 73).

Inne organizacje

Ochotnicza Straż Ogniowa powstała we Włocławku w 1874 r. (Zasada, 2004, 2014). Po kilku latach zyskała umundurowanie, następnie sztandary (1885, 1900), a w 1909 r. z inicjatywy Aleksandra Grąbczewskiego rozpoczęto budowę remizy strażackiej (Morawski,

1933/2003, s. 354). W trakcie obchodów jubileuszu trzydziestolecia utworzenia straży we Włocławku jej prezes Bolesław Damaszkiewicz zgłosił projekt powołania księżnicy służącej strażakom. Jej zaopatrzenie miał pokrywać z własnych funduszy (Olejnik, 1981, s. 128–129; *Trzydziestolecie*, 1905, s. 6). Udało się zrealizować ten pomysł – biblioteka początkowo służyła strażakom, a następnie mieszkańcom Włocławka. Przetrwiała do wybuchu II wojny światowej.

W 1897 r. została założona Biblioteka Stowarzyszenia Spożywczego Pracowników Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej (tzw. Biblioteka Kolejowa). Z czasem otwierano jej filie: w Częstochowie, Piotrkowie, Pruszkowie, Sosnowcu i we Włocławku (Korzon, 1985, s. 112; Malczyńska, 1987, s. 152). W 1907 r. zbiory księżnicy liczyły przeszło 20 tys. tomów, a w ciągu pierwszych 10 lat funkcjonowania odnotowano 600 tys. wypożyczeń (Lech 1972, s. 385; Wroczyński, 1963, s. 198; Wojciechowski, 1954, s. 47–48).

Podsumowanie

W czasach zaboru rosyjskiego, a następnie okupacji niemieckiej do 1918 r. we Włocławku powstawały zrzeszenia, towarzystwa, stowarzyszenia, koła, związki, m.in. w celu podnoszenia świadomości narodowej i poziomu wykształcenia mieszkańców. Jednym ze środków do realizacji działań kulturalnych były biblioteki, które gromadziły literaturę beletrystyczną, popularnonaukową, naukową, fachową w różnych językach. W niniejszym artykule jedynie zasygnalizowano istnienie tego typu placówek na podstawie wystawianych przez nie dokumentów, takich jak ustawy i statuty, oraz dostępnej prasy i literatury. Wyodrębniono skromne dane na temat 22 bibliotek i dwóch czytelni. Wielkość księgozbiorów wahała się od 148 do 5 tys. woluminów. Wiadomo, że do opieki nad nimi wyznaczony był bibliotekarz, często będący również członkiem zarządu. Udało się ustalić tylko sześć nazwisk bibliotekarzy włocławskich organizacji.

Choć wymienione biblioteki zostały zorganizowane tylko przy 23% spośród wszystkich organizacji włocławskich, to istniało silne dążenie ze strony mieszkańców do zakładania tego typu placówek w okresie zaborów. Były to miejsca, gdzie kwitła świadomość narodowa, myśl patriotyczna, gdzie zacieśniano przynależność wyznaniową.

Literatura

- 1903–1933. *Jednodniówka ku upamiętnieniu Trzydziestolecia Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego we Włocławku* (1933). Włocławek: Chrześcijańskie Związki Zawodowe.
- Arentowicz, Z. (1928). *Z dawnego Włocławka* (reprint). Włocławek: nakł. Sekcji Regionalistycznej Kujawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.
- Baranowski, W. (1930). Sprawozdanie z dwudziestoletniej działalności koła abstynenckiego w Seminarium Duchownym we Włocławku. *Przedświt*, (2), 68–71.
- Bemówna, J. (1934), Towarzystwo Kultury Polskiej, W: B. Nawroczyński (red.), *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917* (t. 2, s. 185–195). Warszawa: nakł. Komitet Obchodu 25-lecia Walki o Szkołę Polską.
- Birkenmajer, A., Kocowski, B., Trzynadłowski, J. (red.) (1971). *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Borowiecka, A. (2007). Ustawa Towarzystwa Biblioteki i Czytelni imienia Adama Mickiewicza we Włocławku (1907 r.). *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 22, 199–203.
- Borucki, M. (1882). *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*. Włocławek: nakł. i drukiem Hermana Neumanna.
- Brodzikowski, S. (1930). Biblioteki włocławskie. *Życie Włocławka i Okolicy*, (6), 8–13.
- Cieśla, A., Kadziłowska, K. (2003). Dzieje Związku Nauczycielstwa Polskiego i jego poprzedników na terenie Kujaw Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej do 1939 r. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 18, 57–73.
- Cieślak, M. (2008). Historia i działalność Chrześcijańskiego Towarzystwa Rzemieślników i Przemysłowców Polskich we Włocławku w latach 1905–1935. *Rocznik Muzealny / Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej*, 12, 167–187.
- Dębiński, J. (2016). Działalność duchowieństwa włocławskiego w czasie I wojny światowej (1914–1918). *Ateneum Kapłańskie*, 167(2), 283–316.
- Dębiński, J. (2002). Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927) biskup włocławski. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 17, 295–308.
- Dziki, T. (1999). Związki i stowarzyszenia mniejszości narodowych we Włocławku w okresie międzywojennym. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 13, 9–42.
- Frączak, W. (1999). *Włocławskie środowisko kościelne w latach 1793–1918*. W: J. Staszewski (red.), *Włocławek. Dzieje miasta* (t. 1, s. 563–580). Włocławek: Lega.

- Głombiowski, K., Świdorski, B., Więckowska, H. (red.) (1976). *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gruszczyńska, M. (1999). Początki osadnictwa żydowskiego we Włocławku (cz. 1). *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 13, 317–342.
- J.B. (1928a). Początki i dzieje Towarzystwa Wioślarskiego we Włocławku. *Życie Włocławka i Okolicy*, (2), 11–15.
- J.B. (1928b). Początki i dzieje Towarzystwa Wioślarskiego we Włocławku (c.d.). *Życie Włocławka i Okolic*, (3), 3–6.
- Jaczkowska, A. (1979). *Kultura literacka Włocławka w latach 1901–1918*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna (praca magisterska pod kier. doc. dr. J. Koniecznego).
- Jarzembowski, R. (1992). *Włocławki sport*. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Jarzembowski, R. (1999). *Towarzystwa sportowe*. W: J. Staszewski (red.), *Włocławek. Dzieje miasta* (t. 1, s. 619–623). Włocławek: Lega.
- Jaworski, W. (2004). Żydowskie organizacje kulturalne i towarzyskie w Królestwie Polskim (1906–1914). *Kwartalnik Historii Żydów*, (2), 161–169.
- Jaworski, W. (2006). *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*. Sosnowiec: Wojciech Jaworski.
- Jaworski, W. (2008). Prowincjonalne stowarzyszenia oświatowe i wychowawcze w Królestwie Polskim (1886–1914). *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 51(1/2), 15–26.
- Jaworski, W. (2010). Towarzystwa pomocy materialnej uczniom i studentom w Królestwie Polskim (1881–1914). *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 53(1/2), 107–117.
- Jaworski, W. (2011). Katolickie organizacje społeczne w Królestwie Polskim (1887–1914). *Nasza Przeszłość*, 115/116, 245–264.
- Jaworski, W. (2014). Rosyjskie organizacje społeczne w Królestwie Polskim (1861–1914). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 5(2), 41–55.
- Jaworski, W. (2016). Legalne organizacje społeczne w powiecie włocławskim w latach 1878–1914. *Rocznik Muzealny / Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej*, 16, 121–136.
- K.M. (1909). Włocławek: ze Stowarzyszeń katolickich. *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej*, 3, 27–29.
- Karczewski, Z. (1971). *Dzieje Włocławka. Kronika ważniejszych wydarzeń*. Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne.
- Korzon, K. (1985). Działalność kulturalno-czytelnicza miejskich ośrodków zrzeszeń społecznych w okresie zaborów. W: K. Maleczyńska (red.),

- Z dziejów udostępniania książki w Polsce w okresie zaborów: studia i materiały* (s. 101–145). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Krajewska, J. (1979). *Czytelnictwo robotników w Królestwie Polskim 1870–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krasińska, I. (2004). Towarzystwa Trzeźwości w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. *Medycyna Nowożytna*, 11(1), 47–75.
- Krzewski, S. (red.). (1926), *Rozwój samorządu m. Włocławka w Polsce odrodzonej*. Włocławek: Wydawnictwo Magistratu m. Włocławka.
- Kubiak, W. (2011), Kronenberg Leopold Julian (1849–1937). W: S. Kunikowski (red.), *Włocławski słownik biograficzny* (t. 6, s. 61–64). Włocławek: Oficyna Wydawnicza Lega.
- Kubiak, W., Woźniak, J. (2008), Kowalewski Bogdan Ignacy. W: *Włocławski słownik biograficzny* (t. 5, s. 71–72). Włocławek: Oficyna Wydawnicza Lega.
- Lech, M.J. (1972). Biblioteki „ludowe” w Królestwie Polskim 1897–1906. *Studia o Książce*, 3, 375–411.
- Makowski, W. (1913). *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych z dodatkiem orzeczeń senatu, postanowień urzędu gubernialnego i innych materiałów wyjaśniających stosowanie prawa, a także wskazówek i wzorów dotyczących zakładania stowarzyszeń i urządzania zgromadzeń*. Warszawa: Czcionkami Drukarni Naukowej.
- Małczyńska, K. (1987). *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Marciniak, M. (2006). Pamiątki po włocławskich towarzystwach sportowych z lat 1886–1939 w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. *Rocznik Muzealny / Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej*, 11, 83–121.
- Mazurska, Z., Wyszomirska, L. (red.) (1968). *Pamięć boru: wspomnienia o Jadwidze Dziubińskiej i wybór jej przemówień, artykułów, listów*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Morawski, M. (1933/2003). *Monografia Włocławka* (reprint). Włocławek: Włocławskie Wydaw. Diecezjalne.
- Nikonowicz, O. (1990). Wybór materiałów źródłowych do stosunków politycznych we Włocławku w okresie II Rzeczypospolitej. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 7, 305–333.
- Nowak, J. (2011). Moczyński Leon. W: S. Kunikowski (red.), *Włocławski słownik biograficzny* (t. 6, s. 105–108). Włocławek: Oficyna Wydawnicza Lega.
- Olejniczak, A. (2006). Ustawa Włocławskiego Towarzystwa Wspomagania Biednych Żydów (1908 r.). *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 21, 129–137.

- Olejnik, T. (1981). Funkcja kulturalno-oświatowa ochotniczych straży ognio-
wych w Królestwie Polskim (do 1914 r.). *Acta Universitatis Lodzianis:
Folia Historica*, 7, 109–132.
- Pawlak, M. (1999). Oświata i szkolnictwo. W: J. Staszewski (red.), *Włocławek:
dzieje miasta* (t. 1, s. 581–603). Włocławek: Lega.
- Pawluczuk, Z. (2003). Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Kujawach
i w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1906–1939. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyń-
skie*, 18, 75–103.
- Perlikowski, C., Kozłowski, C., Kapłan, B. (1965). *Z rewolucyjnych tradycji
Włocławka*. Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne.
- Piasecki, W. (1923). 15-lecie Kujawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa
Krajoznawczego. *Ziemia*, (9), 171–173.
- Rejmanowski, T. (1999). Opieka zdrowotna i społeczna w latach 1793–1918.
W: J. Staszewski (red.), *Włocławek: dzieje miasta* (t. 1, s. 604–618). Włoc-
ławek: Lega.
- Rejmanowski, T. (2001). Przedstawiciele służby zdrowia wyznania mojżesz-
owego. W: M. Krajewski (red.), *Byli wśród nas: Żydzi we Włocławku oraz na
Kujawach Wschodnich i w Ziemi Dobrzyńskiej* (s. 37–56). Włocławek: Lega.
- Rulka, K. (2006). Mańkiewicz Józef. W: S. Kunikowski (red.), *Włocławski
słownik biograficzny* (t. 4, s. 96–98). Włocławek: Oficyna Wydawnicza
Lega.
- Rulka, K. (2013). Zapiski do dziejów introligatorstwa we Włocławku. *Studia
Włocławskie*, 15, 262–270.
- Skrzyniarz, R. (2015). Tworzenie bibliotek jako działalność wspierająca wy-
chowanie ku niepodległej Rzeczypospolitej. *Polska Myśl Pedagogiczna*,
1(1), 161–174.
- Sobczyk, R., Ziółkowski, B. (2007). Materiały źródłowe do dziejów Chrześ-
cijańskiego Towarzystwa Rzemieślników i Przemysłowców Polskich we
Włocławku. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 22, 129–139.
- Sosnowski, P. (1934). Rola Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w walce
o szkołę polską 1905–1919. W: B. Nawroczyński (red.), *Nasza walka o szko-
łę polską 1901–1917* (t. 2, s. 264–284). Warszawa: nakł. Komitet Obchodu
25-lecia Walki o Szkołę Polską.
- Sprawozdanie Jubileuszowe z działalności Towarzystwa Wioślarskiego
w Włocławku w 1911 roku (od założenia 26 rok)* (1912). Włocławek: druk
Braci Piotrowskich.
- Stańczak, C. (1928). Życie i działalność ś.p. ks. L. Moczyńskiego. W: *Jedno-
dniówka dla upamiętnienia 40-letniego jubileuszu Tow. B. Chórów Kate-
dralnych*, „Lutnia” (s. 8–12). Włocławek: Komitet Obchodu.

- Stańczak, R. (1938). Ks. Leon Moczyński. Miłośnik pieśni i jej krzewiciel we Włocławku. W: *50-lecie Towarzystwa b. Chórów Katedralnych „Lutnia” we Włocławku* (s. 10–13). Włocławek: Drukarnia Diecezjalna.
- Statut Towarzystwa b. Chórów Katedralnych „Lutnia” we Włocławku* (1924). Włocławek: Towarzystwo b. Chórów Katedralnych „Lutnia”.
- Stowarzyszenia (1918). *Kujawianin. Kalendarz*, 4, 76–77.
- Strzeszewski, C., Bender, R., Turowski, K. (red.). (1981). *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.
- Sutkowska, E. (2008). Działalność Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (lata 1908–1950). *Rocznik Muzealny / Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej*, 12, 23–51.
- Targowski, J. (1938). *Dzieje Związku Młodzieży Niepodległościowej we Włocławku 1906–1914*. Warszawa: Druk. Piotr Pyz i Ska.
- Trzydziestolecie straży ogniowej ochotniczej (1905). *Strażak*, (9), 6.
- Ustawa Chrześcijańskiego Towarzystwa Rzemieślników i Przemysłowców Polskich pod wezwaniem św. Józefa w Włocławku, złożonego dnia 12-go listopada 1905 roku* (1905). Włocławek: Druk H. Neumana.
- W.R. (1926). Dwudziestolecie Polskiej Macierzy Szkolnej w Włocławku. *Życie Włocławka i Okolicy*, (10), 3–4.
- Wajer, J. (1997). *Życie kulturalne Włocławka w latach 1918–1939*. Bydgoszcz: Wydaw. Uczelniane WSP.
- Włocławski Oddział Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1917). *Kujawianin. Kalendarz*, 271–273.
- Wojciechowski, K. (1954). *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i Galicji*. Warszawa: Czytelnik.
- Wroczyński, R. (1963). *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.* Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Z.M. (1928). 10-lecie PCK we Włocławku. *Życie Włocławka i Okolicy*, (11), 19.
- Zasada, Z.J. (2004). *Dzieje straży pożarnych Włocławka oraz powiatu włocławskiego na tle historii ochrony przeciwpożarowej Kujaw wschodnich (1874–2004)*. Włocławek: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek.
- Zasada, Z.J. (2005). Bojańczyk Jerzy Zygmunt (1881–1947). W: S. Kunikowski (red.), *Włocławski słownik biograficzny* (t. 2, s. 21–24). Włocławek: Oficyna Wydawnicza Lega.
- Zasada, Z.J. (2014). *140 lat Straży Pożarnej we Włocławku (1874–2014)*. Włocławek: Komenda Miejska PSP.

Ziółkowski, B. (2005). Zespół akt Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku z lat 1908–1950. *Zeszyty Naukowe / Włocławskie Towarzystwo Naukowe*, (2), 137–148.

Tekst w wersji poprawionej wpłynął do redakcji 20 maja 2018 r.

Bernardeta Iwańska-Cieślik

Department of Bibliology
Faculty of Information Science and Bibliology
Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz
e-mail: biwanska@ukw.edu.pl

**Libraries of various associations
in Włocławek during years 1815–1918**

Abstract: In Włocławek, as in other towns of the Polish Kingdom, there were formed organizations whose one aspect of the action was to build national identity through the book and the press. This could be trade unions, voluntary organizations, social organizations, cooperatives and business associations. In their premises or specially designed for these purposes premises created libraries closed only to their members, or open – social. In the nineteenth and early twentieth century in the capital of East Kujawy worked: charitable societies, educational organizations, an association of mutual assistance, cultural organizations, associations of libraries, volunteer company for fire-fighting, food associations, credit societies and sports-touristic and other social organizations. Unfortunately, only some of them have made the creation of a public library. There were 94 organizations, but only 22 had libraries and two reading rooms.

Keywords: Associations. Libraries. Reading-rooms. Russian occupation. Social organizations. Włocławek